

مؤسسه آموزش عالی علوم انسانی
پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته حقوق
گرایش حقوق خصوصی

مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران

استاد راهنما:

حجه الاسلام و المسلمین دکتر سید حسن شبیری زنجان‌ی

دانش پژوه:

محمد علی میثمی

کد تحصیلی: ۱۱۸۱۶۵۰

خرداد ۱۳۹۷

چکیده:

گسترش جوامع انسانی و توسعه شهرنشینی موجب پیدایش پدیده‌هایی چون استفاده و بهره‌برداری غیر متعارف از منابع طبیعی و تخریب و آلودگی و آسیب به محیط زیست شده است و از آنجا که موضوع استفاده و بهره‌برداری نامتعارف از منابع طبیعی از مسائل مهم و جدید در عرصه فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران به شمار می‌رود، زوایای آن به خوبی برای جوامع علمی و دینی روشن نشده است. بدیهی است که با معلوم نبودن حدود و اهمیت موضوع نباید انتظار عکس‌العمل مناسب از مآخذ تصمیم‌گیری و صدور احکام شایسته را داشت. نگارش حاضر به توصیف و سعی بر تحلیل مبانی نظری مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی همچون نظریه‌های تقصیر، خطر، فرض تقصیر، کار نامتعارف، خطر در برابر انتفاع، مسئولیت در برابر اشیاء خطرناک و تضمین حق پرداخته و نیز مبانی فقهی استفاده نامتعارف از منابع طبیعی، مبانی اتلاف، تسبیب، تعدی و تفریط، لاضرر و احترام اموال را مورد توصیف و تحلیل قرار داده و در نتیجه مبنای احترام اموال را پذیرفته است. نکته حائز اهمیت در مورد زیان‌های زیست‌محیطی این است که این خسارت‌ها متوجه نسل‌های آتی نیز خواهد شد. نسل آینده اگر در حال حاضر بخواهد اقامه دعوا کند که وجود ندارد و اگر در زمان خودش بخواهد اقامه دعوا کند که نسل فعلی وجود ندارد. بنابراین در مورد احقاق حقوق نسل آتی چه کنیم؟

کلید واژه‌ها: محیط زیست، منابع طبیعی، استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی، خسارات زیست‌محیطی،

نسل آینده.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
الف: بیان مسئله	۵
ب: ضرورت	۶
ج: اهداف	۷
د: پرسش ها	۷
هـ: فرضیه	۸
و: روش پژوهش	۹
ز: پیشنهاد	۹
ز: سازمان دهی پژوهش	۱۲

فصل اول: مباحث مقدماتی ۱۴

مبحث اول : مفاهیم و تقسیمات	۱۵
گفتار اول: مفاهیم	۱۵
بند اول: مسئولیت مدنی	۱۶
الف: لغوی	۱۶
ب: اصطلاحی (معنای خاص)	۱۶
بند دوم: ضمان قهری	۱۷
الف: لغوی	۱۷
ب: اصطلاحی	۱۷
بند سوم: منابع طبیعی و محیط زیست	۱۸
الف: منابع طبیعی	۱۸
۱- تعریف منابع طبیعی	۱۸
۲- انواع منابع طبیعی	۱۸
۱-۲- منابع طبیعی جاندار	۱۸
۲-۲- منابع طبیعی غیر جاندار	۱۹
ب : محیط زیست	۱۹
۱- تعریف محیط زیست	۱۹
۱-۱- لغوی	۱۹

فهرست مطالب..... ب

۱۹.....	۲-۱- اصطلاحی.....
۲۰.....	۲- عناصر محیط زیست.....
۲۰.....	۲-۱- آب.....
۲۰.....	۲-۲- خاک.....
۲۰.....	۲-۳- هوا.....
۲۰.....	۲-۴- لایه ازن.....
۲۱.....	۲-۵- جنگل و مرتع.....
۲۱.....	۲-۵-۱- جنگل.....
۲۱.....	۲-۵-۲- مرتع.....
۲۱.....	گفتار دوم : تقسیمات مسئولیت.....
۲۲.....	بند اول : تقسیم مسئولیت به عام و خاص.....
۲۲.....	الف: مسئولیت عام.....
۲۲.....	ب: مسئولیت خاص.....
۲۲.....	بند دوم : تقسیم به مطلق و محض.....
۲۳.....	الف: مسئولیت مطلق.....
۲۳.....	ب: مسئولیت محض.....
۲۳.....	بند سوم : تقسیم به مدنی، کیفری و اخلاقی.....
۲۳.....	الف : مسئولیت مدنی.....
۲۳.....	ب: مسئولیت کیفری.....
۲۴.....	ج: مسئولیت اخلاقی.....
۲۴.....	بند چهارم : تقسیم به قراردادی و غیر قراردادی.....
۲۴.....	الف: مسئولیت قراردادی.....
۲۴.....	ب : مسئولیت غیر قراردادی.....
۲۴.....	مبحث دوم : پیشینه مسئولیت مدنی در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران.....
۲۵.....	گفتار اول : پیشینه مسئولیت مدنی در فقه امامیه.....
۲۵.....	بند اول : در قرآن و منابع روایی.....
۲۵.....	الف: در قرآن.....
۲۶.....	ب: در منابع روایی امامیه.....
۲۷.....	بند دوم : در متون فقهی امامیه.....
۲۸.....	بند سوم : در فتاوی فقهای امامیه.....
۳۰.....	گفتار دوم : پیشینه مسئولیت مدنی در حقوق موضوعه ایران.....

فهرست مطالب..... ج

بند اول : در قوانین موضوعه ایران	۳۰
بند دوم : در روبه قضایی ایران	۳۳
مبحث سوم : مبانی و ارکان مسئولیت مدنی	۳۴
گفتار اول: مبانی مسئولیت مدنی	۳۴
بند اول : نظریه های حقوقی	۳۴
الف : نظریه تقصیر	۳۴
ب : نظریه خطر	۳۶
ج : نظریه های مختلط (واسطه)	۳۷
۱-نظریه تضمین	۳۷
۲-نظریه تضمین گروهی	۴۰
۳-نظریه تقصیر به مفهوم نوعی	۴۱
۴-نظریه تحلیل اقتصادی	۴۲
بند دوم : مبانی مسئولیت مدنی در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران	۴۴
الف : مبانی مسئولیت مدنی در فقه امامیه	۴۴
ب : مبانی مسئولیت مدنی در قانون مدنی	۴۷
ج: مبانی مسئولیت مدنی در قانون مسئولیت مدنی	۴۹
گفتار دوم : ارکان مسئولیت مدنی	۵۰
بند اول : ضرر	۵۱
الف : مفهوم ضرر	۵۱
ب: شرایط ضرر قابل جبران	۵۲
بند دوم : تقصیر یا فعل زیان آور	۵۶
الف : مفهوم تقصیر	۵۷
ب : علل موجهه (رافع تقصیر)	۵۷
۱-امر قانون و دستور مقام صالح قانونی	۵۷
۱-۱-حکم قانون	۵۷
۱-۲- دستور مقام صالح قانونی	۵۸
۲-دفاع مشروع	۵۸
۳-اضطرار	۵۸
۴-رضایت زیان دیده	۵۹
۵-اعمال حق	۵۹
۶-اکراه و اجبار	۶۰

فهرست مطالب ۵

- ۶۰-۱-۶-اکراه ۶۰
- ۶۱-۲-۶-اجبار ۶۱
- ۶۲-۷-غرور ۶۲
- بند سوم : رابطه سببیت ۶۲
- الف: مفهوم رابطه سببیت ۶۳
- ب: ورود زیان بر اثر علت خارجی (معافیت از مسئولیت) ۶۳
- ج : تعدد سبب ها ۶۴
- ۱-قوه قاهره همراه با تقصیر خوانده ۶۵
- ۲-تقصیر شخص ثالث همراه با تقصیر خوانده ۶۵
- ۳-تقصیر خوانده همراه با تقصیر زیان دیده ۶۶
- د: تقسیم مسئولیت در فرض تعدد سبب ها ۶۷

فصل دوم: مبانی و ارکان مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی ۶۹

- مبحث اول : مبانی مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی ۷۰
- گفتار اول : مبانی حقوقی ۷۰
- بند اول : نظریه تقصیر ۷۰
- بند دوم : نظریه خطر ۷۱
- بند سوم : نظریه های مختلط (واسطه) ۷۲
- الف : نظریه فرض تقصیر ۷۲
- ب : نظریه کار نامتعارف ۷۳
- ج : نظریه خطر در برابر انتفاع ۷۴
- د : نظریه مسئولیت در برابر اشیاء خطرناک ۷۴
- هـ : نظریه تضمین حق ۷۵
- گفتار دوم : مبانی فقهی ۷۶
- بند اول: نظریه اتلاف ۷۷
- بند دوم: نظریه تسبیب ۷۹
- بند سوم : نظریه تعدی و تفریط ۸۰
- بند چهارم : نظریه لا ضرر ۸۱
- بند پنجم : نظریه احترام اموال ۸۳
- بند ششم: نظریه برگزیده و منتخب ۸۵
- مبحث دوم : ارکان مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی ۸۶
- گفتار اول : استفاده غیر متعارف ۸۷

فهرست مطالب ۵

- بند اول : فعل زیان آور یا استفاده غیرمتعارف از منابع طبیعی ۸۷
- بند دوم: اقسام استفاده غیرمتعارف یا فعل زیان آور ۸۸
- الف : استفاده غیرمتعارف یا فعل زیان آور مثبت (فعل) ۸۹
- ب : استفاده غیرمتعارف یا عمل زیان بار منفی (ترک فعل) ۹۳
- بند سوم: مصادیق مهم استفاده غیرمتعارف از منابع طبیعی ۹۸
- الف: مصادیق استفاده نامتعارف در قانون حفاظت و بهره برداری از جنگل ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶ ۹۹
- ب: مصادیق استفاده غیرمتعارف در قانون شکار و صید مصوب ۱۳۵۳ و اصلاحیه ۱۳۷۱ آن ۱۰۰
- ج: ماده واحده مربوط به تصرف عدوانی مصوب ۱۳۵۸ ۱۰۱
- د: مواد ۱ و ۶ لایحه قانونی حفظ و گسترش فضای سبز در شهرها مصوب ۱۳۵۹ ۱۰۱
- و: ماده ۱ قانون حفظ و حمایت از منابع طبیعی و ذخایر جنگلی کشور مصوب ۱۳۷۱ ۱۰۱
- ه: مواد ۶۷۵، ۶۸۰، ۶۸۴ و ۶۸۶ قانون مجازات اسلامی ایران ۱۰۱
- گفتار دوم : ضرر حاصل از استفاده غیر متعارف ۱۰۳
- بند اول : مفهوم ضرر ۱۰۳
- بند دوم : مصادیق عینی و مهم ضرر ۱۰۷
- گفتار سوم : رابطه سببیت میان ضرر و زیان وارده و استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی ۱۱۲
- بند اول : مفهوم رابطه سببیت ۱۱۲
- بند دوم : لزوم رابطه سببیت ۱۱۴
- بند سوم : شرایط احراز رابطه ۱۱۶
- بند چهارم : اثبات رابطه سببیت ۱۱۷
- بند پنجم : احراز رابطه سببیت، هنگام مشخص بودن عامل زیان از میان افراد گروهی معین ۱۲۲
- بند ششم : اجتماع اسباب ۱۲۳
- الف: تعیین سبب مسئول ۱۲۳
- ب : دیدگاه های مربوط به سبب مسئول ۱۲۶
- ۱- نظریه سبب اقوی ۱۲۶
- ۲- نظریه سبب متأخر در وجود (نظریه سبب نزدیک و بی واسطه یا آخرین سبب) ۱۲۷
- ۳- سبب مقدم در وجود ۱۲۸
- ۴- سبب مقدم در تأثیر ۱۲۸
- ۵- نظریه برابری اسباب ۱۳۱
- ۶- نظریه سبب متعارف و اصلی ۱۳۴
- ۷- انتخاب دیدگاه برگزیده ۱۳۶
- ج : میزان مسئولیت در اسباب ۱۳۷

فهرست مطالب و

د: تفاوت در مسئولیت ۱۳۸

فصل سوم: تعیین مسئول، احکام و آثار مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی ۱۴۱

مبحث اول: تعیین مسئول ۱۴۲

گفتار اول: معیار تعیین مسئول ۱۴۲

بند اول: تعیین مسئول بر مبنای فعل زیان بار (فعل مثبت) ۱۴۵

۱- فعل مثبت (ایجابی) ۱۴۵

۱-۱- مفهوم فعل مثبت (ایجابی) ۱۴۶

۱-۲- مسئولیت ناشی از فعل مثبت (ایجابی) مباشرتی ۱۴۷

۱-۳- مسئولیت ناشی از فعل مثبت (ایجابی) غیر مباشرتی ۱۴۷

بند دوم: تعیین مسئول بر مبنای ترک فعل زیان بار (فعل منفی) ۱۴۷

۱- فعل منفی (سلبی) ۱۴۷

۱-۱- مفهوم فعل منفی (سلبی) ۱۴۷

۱-۲- مسئولیت ناشی از فعل سلبی مباشرتی ۱۴۸

۱-۳- مسئولیت ناشی از فعل سلبی غیر مباشرتی ۱۴۹

بند سوم: تأثیر مبنای مسئولیت در تعیین مسئول ۱۵۱

الف: نظریه مسئولیت در برابر منفعت ۱۵۱

۱- تبیین و توجیه نظریه ۱۵۲

۲- نقد نظریه ۱۵۲

ب: نظریه مسئولیت بر مبنای وضعیت اقتصادی ۱۵۳

۱- تبیین و توجیه نظریه ۱۵۳

۲- نقد نظریه ۱۵۵

ج: نظریه مسئولیت بر مبنای مسئولیت بهره بردار ۱۵۵

۱- تبیین و توجیه نظریه ۱۵۵

۲- نقد نظریه ۱۵۶

د: نظریه مسئولیت بر مبنای اصل مداخله دولت ۱۵۷

۱- تبیین و توجیه نظریه ۱۵۷

۲- نقد نظریه ۱۵۸

ه: نظریه مسئولیت بر مبنای مسئولیت آلوده کننده ۱۵۸

۱- تبیین و توجیه نظریه ۱۵۹

۲- نقد نظریه ۱۶۱

و: نظریه مسئولیت بر مبنای مالکیت یا نگهداری از اشیاء ۱۶۲

فهرست مطالب..... ز

- ۱- تبیین و توجیه نظریه ۱۶۲
- ۲- نقد نظریه ۱۶۳
- گفتار دوم : شخص یا اشخاص مسئول ۱۶۳
- بند اول : شخص یا اشخاص حقیقی ۱۶۵
- بند دوم : شخص یا اشخاص حقوقی ۱۶۵
- مبحث دوم : احکام و آثار مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی ۱۶۸
- گفتار اول : زیان قابل جبران ۱۶۸
- بند اول : انواع زیان ها ۱۶۸
- الف: زیان های مادی و معنوی ۱۶۸
- ۱- زیان های مادی ۱۶۸
- ۲- زیان های معنوی ۱۷۱
- ب : زیان های فردی و جمعی ۱۷۵
- ج: زیان های حال و آینده ۱۷۸
- ۱- زیان های حال ۱۷۸
- ۲- زیان های آینده ۱۷۹
- د: زیان های قطعی و محتمل ۱۸۰
- بند دوم: شرایط جبران زیان ۱۸۲
- الف: قطعیت زیان ۱۸۲
- ب: آسیب به منفعت مشروع ۱۸۵
- گفتار دوم: جبران استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی ۱۸۵
- بند اول : اشخاص مطرح در حق جبران ۱۸۷
- ۱- اشخاص حقیقی ۱۸۹
- ۲- اشخاص حقوقی ۱۸۹
- بند دوم : چگونگی جبران ۱۹۰
- الف : جبران به مثل ۱۹۱
- ب : جبران مالی (پرداخت غرامت یا جبران از راه دادن معادل) ۲۰۱
- بند سوم : دامنه حق جبران ۲۰۹
- الف : اصل جبران کامل و محدودیت های آن ۲۰۹
- ۱- مفهوم و دامنه اصل ۲۰۹
- ۱-۱- وضعیت پیشین زیان دیده ۲۱۰
- ۱-۲- جبران زیان توسط شخص ثالث ۲۱۱

ح	فهرست مطالب
۲۱۳	۲- محدودیت های اصل جبران کامل
۲۱۵	ب : شرایط تأثیر گذار بر حق جبران
۲۱۵	۱- تعدد مسئولان
۲۱۶	۲- تقصیر زیان دیده
۲۱۸	بند چهارم : ارزیابی مالی خسارت
۲۱۸	الف: زمان ارزیابی
۲۱۹	۱- اصل و آثار آن
۲۲۲	۲- استثنائات
۲۲۳	ب : ارزیابی زیان های جسمی
۲۲۶	ج : ارزیابی زیان های مالی
۲۳۰	نتیجه گیری
۲۳۱	موانع و کاستی ها
۲۳۲	منابع
۲۳۲	منابع فارسی
۲۳۲	الف: کتاب ها
۲۳۶	ب) مقالات
۲۳۷	ج) پایان نامه
۲۳۷	منابع عربی

مقدمه

گذشت زمان و فزونی جمعیت، کره خاکی را با مشکل های فراوانی رو به رو می نماید که به پایان رسیدن مواهب نهفته در دامن طبیعت یکی از آنها است. از طرفی دیگر از ویژگی های یک مکتب جهانی آن است که برای حل مشکلات های موجود و جدید مردم، برنامه و پا سخی قانع کننده داشته باشد. در غیر این صورت، ادعای اداره جامعه، صرفا ادعایی بدون اقبال خواهد بود.

از جمله مشکل های قرن معاصر، مسئله منابع طبیعی است که محدودیت منابع، آلودگی های محیط زیست و بیماری های حاصل از این آلودگی ها، استفاده بی رویه مردم کشور از این منابع و تضییع حقوق عمومی در از دست دادن مناظر طبیعی و انقراض نسل جانوران و حیوانات کمیاب، به هم خوردن چرخه اکو سیستم و تبادل محیط زیست و عوارض ناشی از استفاده از محصولات دست کاری شده و ژنتیکی و نزاع های بین المللی مربوط به سهمیه بندی آلاینده ها و گازهای گلخانه ای در کشورها و نیز تقسیم منابع حیاتی زیست محیطی مثل رودخانه ها و ... همه زیر مجموعه این مشکل است. این مشکل ابعاد مختلفی دارد:

از جمله ابعاد این مشکل، بعد فقهی آن است که باید موضوع شناسی مناسبی نسبت به این مشکل صورت پذیرد تا اصحاب فتوا با شناخت کافی بتوانند ابراز رأی نمایند؛ چون پایبندی به ایده « فقه تئوری اداره انسان از مهد تا لحد»، تسلط بر موضوع مورد بحث و آشنایی کافی با مصادیق استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی را می طلبد. وقتی با انقلاب شکوهمند اسلامی انتظارها از فقه گسترش می یابد و فقه باید پاسخگوی نیازهای مردم باشد بدیهی است که دیدگاه فقهی اباحه انفال تغییر نماید و قاعده مهمی چون « الناس مسلطون علی اموالهم » در تعارض با قاعده « لاضرر » محدود و محکوم

گردد^۱ و وظایف دولت اسلامی نسبت به حفاظت از منابع طبیعی متعلق به عموم مردم گسترش یابد که در این میان نقش فقه و فقها سنگین و سنگین تر خواهد شد.

بعد دیگر این مشکل مربوط به قوه قضائیه و دستگاه قانونگذاری است که با استمداد از فقها اقدام به تدوین قوانین و مصوبات لازم نمایند و با حفاظت و مدیریت منابع خدادادی، حق عموم مردم و به خصوص نسل های آتی و آینده را محفوظ و از دستبرد فزون طلبانی که با متلاشی نمودن کوه ها و تپه ها و آلوده نمودن دریاچه ها و رودخانه ها و تالاب های تجدید ناپذیر به قلع و قمع پرندگان و حیوانات نادر و رو به انقراض می پردازند، مصون دارند. این مهم، ضمن وجود عزم جدی دست اندرکاران قضا و اندیشمندان عرصه حقوق، نیازمند تبیین نظریه ای مبنایی که مناسب با اوضاع و احوال زیست محیطی ایران در عرصه حقوق و مسئولیت مدنی باشد، است.

مشترک بودن انسان ها در انتفاع و بهره مندی از منابع طبیعی و حس سودجویی و فزون طلبی ارباب ابزارهای پیشرفته صنعتی، تهدیدی روزافزون برای منابع و حقوق انسان ها به حساب می آید. برخی می پندارند که طرح مباحث حمایت و حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی از دستاوردهای فرهنگ غرب است؛ در حالی که ایشان از منابع و ظرفیت های غنی فرهنگ اسلامی و بومی آن و به ویژه فقه شریف فرقه امامیه مطلع نیستند. با اندکی توجه به فرمان های شریعت اسلام، پیشینه توجه به این مهم را به چهارده قرن و اندی قبل بر می گرداند. به دلیل غفلت از این پیشینه، در زمینه حل معضل مزبور نیز برخوردهای برخی از متفکران اسلامی ابتکاری و فعالانه نیست بلکه همانند بسیاری از برخوردهای دیگر، برخوردی دنباله روانه و منفعلانه است و متأسفانه دولت های غربی ابتکار اصلی را در دست دارند.

۱. روح الله موسوی خمینی (امام خمینی)، صحیفه نور، ج ۲۱، ص ۳۴، به نقل از عزیز الله فهیمی، مسئولیت مدنی ناشی از تخریب محیط زیست در فقه و حقوق ایران (مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و اسناد بین المللی)، صص ۲۷ و ۲۸.

باید اذعان نمود که با وجود ظرفیت های نهفته فراوان در مکتب تعالی بخش اسلام در مقوله منابع طبیعی و محیط زیست، پذیرش قول بعضی از صاحبان اندیشه که طرح مباحث حقوق محیط زیست و منابع طبیعی را مربوط به قرن هفدهم میلادی می دانند سزاوار نیست. اسلام با ارائه چارچوبی کلی در همه موارد مورد احتیاج بشر، راهکارهای قابل اطمینانی پیش رو نهاده است. دانشمندان مسلمان وظیفه دارند که با به کار بستن این دستورها به حل مشکل های جدید بپردازند.

حقوق منابع طبیعی و محیط زیست از موضوع های بکری است که انسان معاصر، به طور جدی با آن مواجه است. گفتمان مسئولیت مدنی برآمده از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی نیز یکی از ابعاد حقوق منابع طبیعی است که بیانگر نوع مسئولیت در نظر گرفته شده برای استفاده کنندگان و بهره بردارن به صورت غیر متعارف از منابع طبیعی است. چالش احترام به مواهب طبیعی از یک سو و احتیاج به گسترش و فراگیری که نتیجه آن، بهره برداری نامتعارف از منابع طبیعی مثلا تخریب بسیاری از جنگل ها، کوه ها و ... است از سویی دیگر، مدت ها است که مطرح است؛ اما مسئله اصلی این است که بسیاری از استفاده های نامتعارف، غیر ضروری بوده و تضییع حقوق دیگران قلمداد می گردد که با توجه به اهمیت استفاده بهینه از مواهب طبیعی، باید راهی برای کنترل سوء استفاده کنندگان از مظاهر طبیعی یافت. در این بین، برخی از ضررها به منابع طبیعی به صورت غیر عامدانه صورت می پذیرد که محاکم را در مطالبه خسارت از عامل ورود زیان، دچار مشکل می سازد؛ از این رو هدف این پژوهش، تدوین نظریه مسئولیت بدون اثبات تقصیر یا همان مسئولیت محض برای بهره برداران به طور غیرمتعارف از منابع طبیعی است. برای ثابت نمودن این نظریه، ادله کافی اعم از آیات و روایات و فتوای فقیهان و آثار تدوین شده اسلامی وجود دارد. به منظور نمایاندن حقوق منابع اسلامی در این عرصه، موضوع مذکور مورد مطالعه تطبیقی در زمینه حقوق موضوعه ایران و فقه امامیه قرار گرفته است.

دغدغه مهم این پژوهش آن است که با وجود ظرفیت های نهفته، برای قانونگذاری مناسب در مسئله حفاظت بهتر از مواهب خدادادی در طبیعت، گامی مناسب برداشته نشده است؛ نگاهی به آرای صادره در خصوص دعاوی مطروحه پیرامون استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی، احتیاج به انجام این پژوهش را دوچندان می نماید.

برخی از صاحب نظران در این باره اصطلاح جرم فروشی را برای آرای صادر شده از محاکم ایران به کار می برند؛ از آن روی که نوع مجازات تجاوزگران به گنجینه های محدود و نیز مبنای مسئول شناختن آنان چنان نامتناسب است که یارای مقابله با این گونه تجاوزها را ندارد. با به کار گیری مبنای تقصیر برای مسئولیت مدنی، بسیاری از استفاده های نامتعارف نادیده گرفته می شود؛ زیرا امکان اثبات تقصیر این افراد وجود ندارد. بر این پایه، ناگزیر باید پذیرفت که کشور ما در مسئله قانونگذاری درباره محط زیست و منابع طبیعی، نقص دارد. افزون بر آنکه همین قانون موجود نیز به صورت کامل اجرا نمی شود. در نتیجه، این تحقیق ضمن بیان اهمیت مبحث منابع طبیعی، ظرفیت های فقهی حقوقی لازم برای تغییر مبنای مسئولیت مدنی در استفاده و بهره برداری نامتعارف از گونه های منابع طبیعی را تبیین نموده، نظریه کلی مسئولیت مدنی بر اساس نظریه احترام اموال را انتخاب نموده و خواستار تدوین قانون مناسب برای برخورد با مظاهر بهره برداری نامتعارف از منابع طبیعی شده است. نظریه احترام اموال حاکی از آن است که عنصر تقصیر نمی تواند در تمام زمینه های ورود زیان به اموال شخصی و عمومی، معیار مسئولیت مدنی قرار گیرد؛ چون اگر چه در احکام تکلیفی، عنصر آگاهی و توانایی نقشی پر اهمیت دارد لیکن استناد به نظریه تقصیر در احکام وضعی که بر آگاهی و توانایی مبتنی است، هرگز راهگشا نیست. ناگزیر بر اساس احترامی که شارع مقدس اسلام برای اموال مردم معتقد است، در مواردی که اتلاف به صورت مستقیم است، جبران ضرر را به قاعده اتلاف

مستند می کند ولی جایی که اتلاف مستقیم نیست، بر اساس قاعده لا ضرر به تدارک زیان وارده می پردازد.

الف: بیان مسئله

امروزه با توجه به استفاده های ناروا و غیر عادی از بعضی از منابع طبیعی مانند دریاچه ارومیه و هور العظیم در خوزستان و آمدن پدیده گرد و غبار و ریزگردها و تأثیر منفی آن در زندگی مردم کل کشور عموماً و مردم مناطق فوق الذکر خصوصاً، اهمیت و ضرورت بحث حاضر جلوه می کند.

استفاده از منابع طبیعی دو صورت دارد؛ استفاده متعارف و استفاده غیر متعارف. پر واضح است که استفاده متعارف و استفاده ای که مورد پذیرش عرف عقلاء است، هیچ اشکالی ندارد و فقه امامیه و حقوق ایران، آن را صحیح می دانند ولی آن چیزی که محل بحث است و مسئله و مشکل می باشد، یکی در مورد بخشی از نسل فعلی ای است که متضرر از زیان است و می خواهد علیه عامل یا عاملین زیان اقامه دعوا و احقاق حقوق خود کند. اساساً چه کسی می تواند و باید اقامه دعوا کند؟ آیا سازمان های دولتی مربوطه مانند سازمان حفاظت از محیط زیست یا دادستان به عنوان مدعی العموم یا هر کدام از اشخاص حقیقی ای که متضرر از زیان هستند، حق اقامه دعوا در مراجع صالح قضایی را دارند؟ اصولاً آن دسته از نسل فعلی ای که زیان دیده است، چگونه می تواند تقصیر عامل زیان را اثبات کند؟ تعیین مسئول به چه صورتی است؟ آیا مسئولیت عامل زیان مبتنی بر تقصیر است؟ نحوه تقویم انواع خسارات وارده اعم از خسارات مستقیم و غیر مستقیم و خسارات مادی و معنوی چگونه است؟ و اما نسل آینده، اگر بخواهد در حال حاضر اقامه دعوا کند که وجود ندارد و اگر در زمان خودش بخواهد اقامه دعوا کند که نسل فعلی وجود ندارد. بنابراین در مورد احقاق حقوق نسل آتی چه کنیم؟

ب: ضرورت

مباحث مربوط به منابع طبیعی و مباحث زیست محیطی، به عنوان مقوله ای کاربردی و نه اعتباری، امروزه نظر و توجه مجامع عمومی و حقوقی و حتی فقها را به خود جلب نموده است و به تدریج به یکی از چالش های اصلی و محوری جهان مبدل می شود. به طور کلی طی شصت سال گذشته، نیمی از راه پیمایی های اعتراض آمیز مردم جهان به آن اختصاص پیدا کرده است و کنفرانس ها و مجامع گوناگونی به همین جهت در دنیا تشکیل شده و قوانین متعددی نیز به تصویب دولت ها رسیده است. از آنجا که پژوهش حاضر، اهمیت و ضرورت مباحث مرتبط با منابع طبیعی و محیط زیست را در فقه امامیه و حقوق ایران بررسی می نماید، با ابراز تأسف و تأثر باید اظهار داشت که با وجود تحرکات بسیار جهانی در این مورد، مجامع حقوقی و فقهی کشور ما نسبت به این قافله، تحرک چندانی از خود نشان نداده اند. نظر و نگاهی به آرای صادره از محاکم ایران که تبیین کننده نوع نگرش قضات محاکم به این مسئله حیاتی است، می رساند که ضرورت و اهمیت مباحث مربوط به منابع طبیعی و مباحث زیست محیطی از نظر قانون گذاری مناسب، تربیت قضات ویژه، و غیره، مورد غفلت قرار گرفته و قوانین کنونی جواب گوی احتیاجات بسیار و بلکه اضطراری منابع طبیعی و محیط زیست ایران نیست.

پر واضح است که در راستای استفاده غیرمتعارف از منابع طبیعی و محیط زیست، تنها این نسل فعلی نیست که مورد حمله های خسارات و ضررهای مربوطه است بلکه این زیان ها و ضررها به نسل آینده و آیندگان نیز روی خواهد آورد و همین مهم، اقتضای این را دارد که در وهله نخست، تجدید نظری در مبنای مسئولیت و در گام بعدی در قوانین مربوطه به عمل آید.

ج: اهداف

هدف اول این پژوهش این است که به مفهوم مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی و قلمرو آن در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران دست پیدا کند و هدف دوم پژوهش مذکور آن است که به بحث، پیرامون معیار تعیین مسئول در مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی بپردازد و هدف سوم این تحقیق این است که مسئول و زیان دیده در مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی را مشخص کند و هدف چهارم این پژوهش این است که مبانی و ارکان مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران را مورد مطالعه و بررسی قرار دهد و هدف پنجم تحقیق مزبور آن است که احکام و آثاری که بر مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران مترتب می شود را مورد کنکاش قرار دهد و در نهایت، هدف ششم و بیرون و خارج از این پژوهش آن است که ادبیات حقوقی را تغییر دهد و غنای بیش از پیش ببخشد و به قضات دادگاه ها کمک کند.

د: پرسش ها

این پژوهش، به یک سؤال اصلی و محوری و چهار سؤال فرعی و ثانوی جواب می دهد.

پرسش اصلی:

ابعاد مختلف مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران چیست؟

پرسش های فرعی:

- ۱- مفهوم مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی چیست و قلمرو آن کجاست؟
- ۲- معیار تعیین مسئول در مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی چیست؟

۳- مسئول و زیان دیده در مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی چه کسانی هستند؟

۴- چه احکام و آثاری بر مسئولیت مدنی ناشی از استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران مترتب می شود؟

هـ: فرضیه

۱- مسئولیت مدنی به معنای خاص، عبارت از مکلف شدن شخص به جبران ضرری که بر اثر عملی نامشروع به جز غضب به شخصی دیگر وارد شده است می باشد. در این تعریف، مسئولیت مدنی را می توان به جای اتلاف و تسبیب به کار برد.

۲- استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی و محیط زیست، معیار تعیین مسئول در مسئولیت مدنی مشارالیه است.

۳- مادامی که بتوان رابطه سببیت را ثابت نمود عامل ورود زیان بر طبق قاعده اتلاف مسئول جبران ضرر است و برای استناد به رابطه سببیت نیز استناد عرفی زیان کافی است و در مواردی که اسناد بین زیان و عامل ورود ضرر وجود دارد لیکن رابطه سببیت به دلیل دخالت فاعل مختار محقق نیست مسئول جبران ضرر فاعل مختار است و چنانچه واسطه بین عامل زیان و ضرر، چیزی غیر از فاعل مختار باشد در چنین صورتی قاعده لاضرر حاکم خواهد بود تا زمانی جبران نشده باقی نماند و اما در مورد زیان دیده گاهی از اوقات، زیان دیده در مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی شخص می باشد و گاهی از اوقات، خود منابع طبیعی و محیط زیست به عنوان زیان دیده مطرح می گردد.

۴- به طور کلی شیوه جبران خسارت در مورد خسارات زیست محیطی در درجه اول جبران به مثل و در رتبه دوم پرداخت معادل است.

۵- در بحث جبران ضرر و زیان در صورتی زیان وارده جبران می شود که اولاً قطعی باشد و ثانیاً به منفعت مشروع آسیب وارد شده باشد.

و: روش پژوهش

روش مورد استفاده در تحقیق حاضر، تحلیلی- توصیفی است یعنی در ابتدا به توصیف اطلاعات داده ها پرداخته و پس از آن سعی و کوشش بر تحلیل داده های مذکور از طریق استدلال به ادله قرآنی، روایی و قانونی مربوطه داشته و در پایان نیز به نتایج دلخواه دست یابد.

لازم به ذکر است که برای جمع آوری محتواهای مرتبط با عناوین مذکور در این تحقیق با توجه به اینکه تحقیق میدانی در راستای پرداختن به موضوع مورد پژوهش حاضر جایگاهی ندارد؛ لذا برای گردآوری اطلاعات مورد نظر از روش کتابخانه ای استفاده شده است.

ر: پیشینه

درباره پیشینه تحقیق حاضر (مسئولیت مدنی استفاده غیر متعارف از منابع طبیعی در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران) می توان گفت که تا به حال، پژوهشی پیرامون این عنوان انجام نشده است؛ ولی آثار قابل رجوعی در این باره تا کنون نوشته شده است که در ادامه به آن ها اشاره می شود:

۱- کتاب اسلام و محیط زیست حضرت آیت الله جوادی آملی (دامت برکاته)؛

در فصل چهارم به مباحثی از جمله « صدقه جاریه در طبیعت سر سبز »، « توصیه اسلام به ایجاد فضای سبز »، « درختکاری در ردیف مقدس ترین اعمال »، « ضرورت تحصیل و نگهداری آب و هوای سالم و زمین حاصلخیز » و « توصیه اسلام به رعایت حقوق حیوانات » پرداخته است. لازم به ذکر است که اگر چه عنوان این کتاب شریف، « اسلام و محیط زیست » است و پیرامون موضوعات

مذکور و موضوعاتی دیگر که با بحث محیط زیست مرتبط هستند، تحقیق صورت گرفته است؛ لیکن در مورد مسئولیت مدنی، مطلبی عنوان نشده است.

۲- کتاب فلسفه تربیت اسلامی آقای دکتر ماجد عرسان کیلانی؛

اگر چه در بخشی از این کتاب، رابطه میان انسان و طبیعت که عبارت از رابطه تسخیر است پرداخته شده است و مباحثی همچون مفهوم تسخیر، حوزه های تسخیر که عبارت از حوزه افلاک و ستارگان، حوزه دریاها و اقیانوس ها و حوزه خشکی می باشند، تسخیر و پیشرفت و تربیت (استفاده خوب از استعداد های انسان و وسایل تسخیر)، فقدان رابطه تسخیر در مراکز تربیت اسلامی و رابطه تسخیر و رابطه چالش با طبیعت در فلسفه های تربیتی معاصر، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است ولی در اطراف مسئولیت مدنی، مطلبی نیآورده است.

۳- پایان نامه خانم الهام آرمینه با عنوان (جبران پذیری خسارات وارده به محیط زیست) که مباحث ذیل را ارائه کرده است و جزو نقاط قوت تحقیق مزبور هستند؛

الف: جبران پذیری خسارات وارده به محیط زیست را احراز کرده است.

ب: دلایل مخالفان و موافقان جبران این خسارات را مورد بررسی قرار داده است.

ج: برپایه یافته ها، نشان می دهد که با وجود دشواری های مربوطه، اینگونه خسارات، قابل جبران می باشند.

د: از جمله دلایل، به قاعده های لاضرر، اتلاف، احترام و نقش ابزاری محیط زیست تمسک می کند.

و: هم چنین رابطه انفال و اموال عمومی و محیط زیست را بررسی و علاوه بر این، نحوه جبران خسارت زیست محیطی و تأمین آن را نیز مطرح می کند.